

РОЗПІЗНАВАННЯ ГЕНЕТИЧНОГО КОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Білоус Петро. Літературна медієвістика. Вибрані студії у 3-х томах. – Т.1: Зародження української літератури. – Житомир: Рута, 2011. – 376 с.;

Т.2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник. – Житомир: Рута, 2012. – 428 с.;

Т.3: Українська паломницька проза: Історія. Поетика. Постаті. – Житомир: Рута, 2012. – 392 с.

До свого тритомника вибраних студій із літературної медієвістики Петро Білоус ішов тридцять п'ять літ. Усі ці роки я був свідком формування й інтелектуального розвитку одного з нині помітних в Україні "давників": від кандидатської дисертації про творчість видатного мандрівника й письменника Василя Григоровича-Барського до актуальних статей про давню літературу у вітчизняних виданнях і, зрештою, до тритомника, який гідно підсумовує наукову працю дослідника.

У першому томі, присвяченому зародженню української літератури, виокремлено декілька концептуальних проблем, які вже давно чекали на роз'яснення й вирішення. Одна з них – кому належить літературна спадщина доби Київської Русі? Ця проблема виникла тому, що імперські історики й літературознавці створили міф про давність "російського государства", присвоївши Росії й культурну спадщину найдавніших часів, тому "государству" не належну, а їхні послідовники навіть тепер, у постколоніальній ситуації, і далі досліджують літературні пам'ятки Русі XI – XIII ст., котрі виникли здебільшого на території сучасної України, як "исконно" свої. П. Білоус на широкому фактичному матеріалі розглядає імперські міфи про "спільну колицку", про "пролог русской литературы", не тільки простежуючи їхню фальшиву та антиісторичну сутність, а й пропонуючи "деконструкцію міфів". Для цього він заглиблюється в перипетії українсько-російської літературної дискусії, яка постала на початку XIX ст. і тривала до радянських часів, поки її не прибрали з поля зору як таку, що суперечила більшовицькій політичній доктрині. Доречним тут постає і з'ясування походження назв "Русь" та "Україна", які досліднику розглядає в історичному, лінгвістичному, етнологічному, культурософському аспектах, розставляючи в широкому

спектрі різнотлумачень передусім українські акценти.

На думку вченого, адекватну відповідь на питання "Кому належить спадщина доби Київської Русі?" може дати ретельний аналіз передумов зародження літератури на теренах України-Русі. До таких чинників він зараховує формування держави Русь, запровадження письма (адже йдеться про зародження писемної форми творчості на Русі), становлення естетичної свідомості давніх книжників і письменників. Усі ці передумови докладно розглянуто в першому томі. У своїх міркуваннях та висновках П. Білоус віддає перевагу не так різноманітним версіям, припущенням і тлумаченням, котрих чимало назбиралося в науковій літературі протягом трьох останніх століть, як першоджерелам, передусім літературним пам'яткам XI – XII ст. У цьому контексті найбільшу увагу привертає питання "Откуда есть пошла Русская земля", як воно було поставлене в найдавнішому нашому літописі – "Повісті минулих літ". Саме літописна версія, науково обґрунтована відомим істориком Омеляном Прицаком, становить основу відповіді на згадане запитання. Увиразнюють цю відповідь роздуми на тему хрещення Русі, яке послужило ідеологічним і творчим імпульсом для зародження й формування руської (давньоукраїнської) літератури, хоч і витіснило на маргінеси природний

розвиток автохтонної творчості (фольклору, обрядовості). Відтак дано й чітку відповідь на питання про те, що було творчою та світоглядною основою давньої української літератури. На відміну від традиційного твердження, що джерелом нашої літератури в часи середньовіччя була усна словесна творчість (цієї думки дотримувався, зокрема, М. Грушевський, його послідовники в такому переконанні є й тепер), П. Білоус чітко вказує на візантійсько-болгарську традицію, засвоєння якої сприяло запозиченню, а згодом і появі оригінальних літературних творів різноманітних жанрів (літописи, житія, проповіді, повчання, паломницькі описи тощо). Проблемі “усна словесність і література” автор першого тому присвячує спеціальне дослідження, розглядаючи її в поєднанні із проблемою атрибуції літературного періоду доби Київської Русі.

Актуалізує вчений і тему запровадження письма на Русі, урахувавши тут найновіші студії мовознавців та істориків. Відкинувши імперську тезу про існування “древнерусского государства”, він заперечує наявність у ті часи “древнерусского народа” і “древнерусского языка”. Принциповою виглядає думка П. Білоуса про те, що ці терміни мають ідеологічне забарвлення й не відповідають історичним та культурним реаліям. Він пропонує називати найдавніший період у розвитку української літератури “руським”, “києворуським” або давньоукраїнським. “Термін “руська” (“києворуська”) література, – пише автор, – виводиться, зрозуміло, від самоназви держави Русь, але не від назви етносу, бо Русь – то було поліетнічне утворення, отож поняття “руський народ” – штучна ідеологема (як, до речі, у нові часи – “радянський народ”). Та оскільки саме Русь прийняла християнство як державну релігію, а відтак і принесене ним письмо та літературні пам’ятки, то їх правомірно називати “руськими”, зокрема і ті, що були витворені на їх основі, відповідно до закладених і підтримуваних державою та церквою традицій. Термін “руська література” цілком відповідає параметрам лінгвістичним, але не в сенсі визнання якоїсь “руської” мови (такої

взагалі не було), а в значенні тогочасної літературної мови, старослов’янської, що використовувалась як офіційна державна і літературна мова” (т.1, с. 272).

З’ясовуючи передумови зародження української літератури, П. Білоус, проте, не належить до прихильників теорії Д. Лихачова про “трансплантацію” візантійських традицій на руському ґрунті, хоч і визнає візантійські запозичення та впливи на рівні засвоєння насамперед релігійно-християнських жанрів (такою була нагальна потреба молодої держави Русь, яка офіційно прийняла нову для себе релігію). Учений схиляється до думки про “творче засвоєння” візантійського літературного досвіду, який сягає своїм корінням античної епохи. На його думку, навіть перекладні зразки, котрі на першому етапі сформували основну літературну базу для руських книжників, були результатом не так перекладів, як переказування, творчого опрацювання. Саме цей процес привів до становлення оригінальної літератури, що П. Білоус розглядає в розділі “Осягнення літературної самобутності”, ведучи мову про становлення жанрової системи, особу руського автора, мову давніх творів, парадокси й закономірності тогочасного літературного життя.

Можна сказати, що “Зародження української літератури” створене на новій методологічній основі, домінанта якої – постколоніальне прочитання літературної спадщини доби Київської Русі.

У другому томі видання вміщено цикл статей, які стосуються художності давньої української літератури. Цей напрямок студій іще не належить до активно досліджуваних, хоч і доволі актуальний. У нашій науковій практиці переважав підхід до давніх пам’яток “не з того боку”: апелювали до історичних, економічних джерел, з’ясовували “обставини”, авторство, фактичну “суму передумов” появи твору, а його художність, закодована в образах, стилі, пафосі, була переважно на другому плані, а то й залишалася незачепленою. За останні двадцять років українська медієвістика збагатилася працями, у яких питання художності

давніх літературних пам'яток набуло нової актуальності: "Світло українського бароко" (1994) А. Макарова, "Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко" (1996) В. Соболю, "ПереСотворення світу. Українська поезія XVII – XVIII століть" (1997) Б. Криси, "Література Київської Русі" (2010) О. Александрова, "З історії української літератури XVII – XVIII століть" (1999), "Українське барокове богومислення" (2001) Л. Ушкалова, "Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.)" (2004, 2012) Ю. Пелешенка, "Українська драматургія XVII – XVIII ст." (2005) М. Сулими, "Аскетична література Київської Русі" (2005) архієпископа Ігоря (Юрія) Ісіченка, "Поетика Галицько-Волинського літопису" (2005) Н. Федорака, "Муза Роксоланська: У 2-х кн." (2005 – 2006) Вал. Шевчука, "Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст." (2007) Н. Поплавської, "Еволюція та функціонування літературних образів у парадигмі писемних пам'яток раннього і високого Середньовіччя (XI – перша половина XIII ст.)" (2009) О. Сліпушко.

Тлумачення художності П. Білоусом у теоретичному сенсі спирається на специфіку середньовічної та барокової творчості. Тут науковець висловив низку думок, які по-іншому висвітлюють оту специфіку. Зокрема, автор зазначає, що варто відмовитися від терміна "монументальний стиль". На його погляд, визначення стилю літератури XI – XIII ст. як Д. Чижевським, так і Д. Лихачовим уже застаріло й не відповідає художній специфіці давнього письменства. Думки про "монументалізм" або "риси монументалізму" навіяні, мабуть, мистецькими реаліями ХХ ст. й не мають жодного стосунку до означеної епохи (до речі, Д. Лихачов не уникнув у своїх дефініціях уявлень про монументалізм радянських часів, який виявив себе в багатьох видах мистецтва, зокрема в архітектурі, скульптурі, музиці, а також у "громадські планов" соціалізму). Ураховуючи образно-стильові особливості словесної творчості Середньовіччя, П. Білоус вважає, що варто вести мову про *символічно-алегоричний стиль* давньої

української літератури (від її виникнення в XI ст. – до доби Бароко). До рис символічно-алегоричного стилю він зараховує: кореляцію реальної історії із символічною біблійною історією; алегоричний погляд на факти, події, постаті і світ у цілому, який постає місцем здійснення провіденціального Божого задуму; притчевий характер багатьох оповідок, у яких закодовано моральний сенс, християнську настанову; піднесене (анагогічне) тлумачення буття як сакрального смислу, активне використання архетипної символіки в різноманітних літературних текстах.

На думку П. Білоуса, в історії давнього українського письменства можна чітко простежити два великі літературні періоди: Середньовіччя й Бароко. Щодо Ренесансу він висловлює сумніви, вважаючи, що можна говорити хіба що про латиномовну українську літературу XV – XVI ст., яку творила "католицька русь". Додам, що намагання українських істориків літератури виявити ренесансний період у розвитку вітчизняного письменства значною мірою залежить принаймні від двох таких обставин: а) вони беруться за це заняття, тримаючи "в умі" модель західноєвропейського Відродження, відтак – приміряють до неї українські літературні явища; б) вони мають у своєму розпорядженні не всі літературні факти з того періоду, який синхронізовано з добою Ренесансу; тому видається проблематичним співвідносити фрагменти із цілісною картиною й на цій підставі робити якісь висновки. П. Білоус наголошує: наукова ситуація тут така, що категорично стверджувати наявність Ренесансу в українському літературному процесі XV – XVI ст. або заперечувати це було б однаково неправильним; адже можна вказати низку обставин, які перешкоджали поширенню в Україні ренесансних ідей та відповідних художніх форм, але так само знайдуться аргументи й факти, що засвідчать потяг української культурної еліти до ідеології та мистецтва Відродження.

Очевидно, поки що не варто робити остаточних висновків щодо наявності/відсутності епохи Ренесансу в українській літературі чи вибудовувати

абстрактні моделі якогось “українського варіанта”; доцільніше продовжувати пошук та осмислення тих літературних пам’яток, котрі загубилися у плині літ і по-справжньому не стали об’єктом для літературознавчих студій.

У другому томі П. Білоус усе ж не стільки теоретизує про художність давньої літератури, скільки на практиці застосовує сформовані ним наукові принципи інтерпретації літературних пам’яток, приділяючи найбільшу увагу творах середньовічної доби: “Повість минулих літ”, Київський літопис, “Моління” Данила Заточника, “Слово про Ігорів похід”, поезія Павла Русина. Питання художності барокових творів цікавить його менше (Іван Вишенський, Хома Євлевич, Дмитро Туптало, Григорій Сковорода), що можна пояснити наявністю українському літературознавстві останнього часу багатьох ґрунтовних барокових студій.

Учений тут здебільшого відступає від традиційного тлумачення давніх пам’яток, яке передбачало з’ясування їх історичного контексту, вивчало текстологічні питання, удавалося подеколи до соціологічних вимірів змісту, кладучи в основу принцип історизму, досить часто ідеологічно заангажованого. Автор заглибився в образні структури пам’яток, що дало змогу говорити про літературність, художність, естетичну привабливість давніх текстів. У книжці натрапляємо на оригінальне тлумачення деяких сторінок “Повісті врем’яних літ” (війна княгині Ольги з древлянами, битва під Овручем – тут відчутна і краєзнавча мотивація у виборі теми), “Моління Данила Заточника” і навіть “Слова о полку Ігоревім”, про яке вже чимало написано.

У контексті художності розглянуто і проблему художнього коду усної та писемно-книжної творчості: код першої сягає корінням язичницьких уявлень та вірувань (дохристиянських, місцевих, природних, органічних), тоді як код літератури був сформований культурним та релігійним типом, запозиченим із Візантії і творчо переосмисленим. Візантіїство в давній українській літературі, як доводить автор на численних прикладах, панувало аж до кінця XVIII ст. Таке тлумачення стосунків

фольклору і літератури у вітчизняній науці є, по суті, новаторським і багато в чому резонним, воно змінює застаріле бачення історичного розвитку словесного мистецтва.

Третій том видання (“Українська паломницька проза”) – то, власне, докторська дисертація П. Білоуса, захищена у квітні 1998 р. Постійно тримаючи в полі зору різноманітні дослідження з української медієвістики останніх десятиліть, можу сказати, що про паломницькі описи, створені українцями, досі практично ніхто, крім нашого автора, не писав, тож його праця й на сьогодні залишається єдиним ґрунтовним дослідженням одного з найдавніших жанрів в українському письменстві. До честі вченого, текст дисертації оновлено, до нього внесено певні зміни, новіші бібліографічні джерела.

Історична поетика жанру – чільний складник історії літератури, надто коли йдеться про європейське письменство традиціоналістської доби. Отож синтетична історія українського письменства XI – XVIII ст. можлива лишень за умови наявності ґрунтовних студій над його провідними жанровими структурами. Із цього погляду дослідження П. Білоуса про паломницьку прозу в історії української літератури важко переоцінити.

П. Білоус наразі залишається кращим знавцем української паломницької традиції. Його дослідження з історії паломницької прози – підсумок багаторічної напруженої та плідної праці. Зачин був покладений студією про творчість маловідомого, проте надзвичайно потужного й самобутнього письменника-мандрівника Василя Григоровича-Барського (1701 – 1747). Монографію про нього П. Білоус видрукував ще 1985 р. Відтоді тривала планомірна й систематична робота з вивчення паломницької прози в нашому давньому письменстві. Із глибини віків, із забуття виринули імена Данила Паломника, Досифея, Данила Корсунського, Ісакія Борискевича, Макарія й Сильвестра, Іполита Вишенського, Варлаама Ліницького, Сильвестра й Никодима, Серапіона, Луки Яценка.

Останнім часом до цього списку додано Арсенія Солунського, Варсофонія, описи мандрівок до Святої Землі, перекладені українськими книжниками. Дослідникові справді вдалося вперше в українському літературознавстві окреслити шляхи розвитку паломницького жанру на теренах вітчизняного духовного розвитку.

У дослідженні П. Білоуса розгортається “стереоскопічна” й дуже добре структурована картина розвитку паломницького жанру в Україні протягом XII – XVIII ст. Висновки студії обґрунтовані й переконливі. Варто зауважити також загалом бездоганну стилістику студії. Окремі пасажі вирізняються неабиякою вишуканістю та граційністю, як-от бодай оцей: “Простір для паломника сповнений багатозначності, він сакральний і профанний, він сприятливий і чужий, цільний і водночас дискретний. І він

породжує дорогу, як чудернацький велетень, розмотує клубок священного наміру осягти божественне начало...”. Часом автор досягає особливого блиску завдяки метафоричному вживанню термінів.

Праця П. Білоуса про українську паломницьку прозу досі залишається чи не єдиним системним і найґрунтовнішим дослідженням цього жанру в давньому письменстві.

Отже, виданий тритомник медієвістичних студій, як уже зазначено, – це своєрідний підсумок багаторічної роботи П. Білоуса в українській філології. Проте здається, що це лише завершення певного етапу в науковій долі автора, а попереду – нові дослідження, які й далі розвиватимуть таку унікальну й актуальну для нашої науки сферу – літературну медієвістику.

Отримано 17 січня 2013 р.

*Микола Сулима
м. Київ*